

Микола Чернявський.

ПОВІСТІ й ОПОВІДАННЯ

Книжка 1.

В НЕЗНАНУ □□□
□□□□. ДАЛЕЧІНЬ.

Ювілейне видання.

Твори М. Чернявського видання Кооперативн. т-ва
„Українська Книгарня“ в Херсоні:

КЕДР ЛИВАНА, спогади про Б. Грін-
ченка . . . . . 25 карб.

ЧЕРВОНА ЛІЛЕЯ, спогади про М. Ко-
цюбинського . . . . . 25 карб.

ПОВІСТІ Й ОПОВІДАННЯ:

кн. 1—В незнану далечінь . . . . .

МИКОЛА ЧЕРНЯВСЬКИЙ.

*Дорогому братові
Димитрію
Довнар*

ПОВІСТІ Й ОПОВІДАННЯ.

Книжка 1.

В НЕЗНАНУ □ □ □
□ □ □ □ ДАЛЕЧІНЬ.

ЮВІЛЕЙНЕ ВИДАННЯ.

Видання
Коопер. т-ва „Українська Книгарня“
в Херсоні.

м. ХЕРСОН.
Друкарня Т-ва переєми. О. Д. Ходушиної.
1920.

М. Ф. ЧЕРНЯВСЬКИЙ.

Микола Федорович Чернявський, поет і повістяр. Родився 22 грудня 1867 року в с. Торській Олексієвці (Шахово) Бахмутського повіту в Катеринославщині. Року 1878 вступив до духовної школи в Бахмуті. Року 1889 скінчив Катеринославську духовну семінарію. З цього часу вчителював у бахмутській духовній школі по 1901 рік, коли переїхав до Чернигова, де служив земським статистиком до 1903 року. Року 1903 перейшов на службу в Херсонське губерніяльне земство й по сей час живе в Херсоні.

Писати поезії почав з 1887 року. На літературну ниву вступив 1895 року, видавши в Харькові збірник поезій під назвою „Пісні кохання“. 1898 року в Бахмуті вийшов збірник його поезій „Донецькі сонети“, а року 1903 в Києві—збірник „Зорі“. Року 1912 там же видано збірку його оповідань „Богові невідомому“. Друкував свої твори в „Зорі“, „Правді“, „Руслані“, „Літер. Наук. Вістникові“, „Кіевск. Старині“, „Раді“, „Рідному Краї“, „Українській хаті“, „Шляху“ й інших часописах а також в різних альманахах. Видав у Бахмуті твори П. О. Куліша: „Оповідання“, „Воспоминання дѣтства“ і збірку поезій, присвячених його пам'яті—„Щирі сльози над могилою П. О. Куліша“, а в Херсоні альманахи—„Перша ластівка“—сам, і спільно з М. Коцюбинським—„З потоку

життя". З більших його творів видруковано: поеми— „Козаки“ і „Князь Сарматії“ й повісті: „Vae victis“ і „Весняна повідь“ (відзначені на літературних конкурсах 1905 і 1906 р.р. преміями), „Варвари“, „Душа поета“ й інші.

В літку 1920 року сповняється 25 років його літературної діяльності, котра почалась з виходом у світ збірки його поезій „Пісні кохання“.

„Микола Чернявський поет з чулою, м'якою вдачею, лірик з природи, з нахилом до мрійности й розчарування, співець кохання з широким розмахом фантазії.

Хто в силі скувати на душу кайдани,

Хто дуж наш безсмертний згасити здола? („До пісні“),— запитує Чернявський, посилаючи свою пісню, щоб вона кликала „до світу, до сонця із темряви брата“. І хоч Чернявський і зве свою поезію „піснею помсти“—проте далеко дужче тягне його натура до тихих ідилічних картинок, переважно з сільського, близького до природи життя, і поет завжди знайде в природі щось рідне собі й близьке.

Сон мій—знову сон голодних!

Тим все хліб, мені ж на зло

В мурах города холодних

Сниться кожду ніч село („Сон“).

„А мені незмінно сняться,—каже він на іншому місці,—тихі, чисті ясні зорі“. І тим дужче росте у поета туга за природою, бажання злетіти в якусь височінь надмірну, що

Обридло нудиться в цій темній країні:

Рвуть душу і слъози і сииви братів („Орел“).

Дві сили,—з одного боку, громадянські обов'язки до „темної країни“, з другого, прирощенна м'якість і пасивність природи, мрійний нахил до краси—служать за вічне джерело роздвоєння в душі самого поета. Виразно це роздвоєння вилилось у Чернявського в поезії: „Я йшов ланами рідних нив“, у якій поет висловив свої широсердні мрії про вселюдську згоду і поруч їх поставив дій-

евність, що всяку згоду ламає й кличе всіх до бою. Вдача поета і дійсність раз-у-раз шарпають у протилежні сторони Чернявського і це й одбивається на його поезії згаданим роздвоюванням. То прорветься у його дужа й сміливого завзяття повна „пісня помети“, як отой „Мій спів“, що

пронесеться він над світом
Не злим гнобителем привітом,
А тяжким стогоном вночі,
Братів до гурту зовучи („Мій спів“).

То забрешить нотка зневір'я й туги за тим, що розійшлися в житті шляхи з близькими духом людьми і „спільний ключ правди засох і не б'є“ („Шляхи“), що „проклятий сон життя сліпого“ занадто непорочно заліг над землею й придушив людскість. Проти міщанської будевщини, нікчемного й порожнього животіння серед мизерних утіх знайдеться у Чернявського потужне слово, подиктоване великим і щирим гнівом.

Проклятий сон життя сліпого!
Невже тягтимешся ти вік
І світу розуму ясного
І не побаче чоловік?
Невже, коли помруть всі чисто
Оці п'явиці і раби—
Нові раби на те ж їх місто
Зростуть без мук, без боротьби?
Невже, коли згниють чергою
Оці нікчемні черева,
Надуті подлою пихою,
Коли помре ота черва
Неситих скнар сивоголових
І богомільних глітаїв,
Повій безглуздох, безтолкових,
Неситих псів тих блудників,
Підлиз, що ходять за ногою
Мундирних дурнів—так невже
Іх смерть, узявши всіх з собою,
В своїх льохах не встереже? („Я жив свій вік“...).

Жити отаким „подлим щастям“ поетові не сила, йому треба „щастя чесного“. Шукаючи його й тікаючи од свого роздвоєння, автор хоч у мріях силкується злетіти до якоїсь надлюдської високости:

Краще на хвилину
Вибитись за хмари,
Геть вниз покинуть
Всі земні примари („Сером в п'їтмі духа“...).

Але це мрії, дійсність же дає один тільки спосіб задовольнити бажання самотности і спочинку од

життєвої комотнечі— це життя на лоні природи. Звіди у Чернявського та любов до чистих, невинних утіх серед природи, задоволення з самого життя серед неї. Картини природи, степ широкий, ясне й спокійне море—ім Чернявський багато дає місця в своїй поезії і справді чимало знайдеться у його в цієї сфери гарних, граціозних творів, як „Сон“, „Спека“, „Степові огні“, „Після бурі“, „Сільський вечір“, „У-осени“, „Журавлі“, „Рибалки“, „Сільська осінь“ і інші. Тут немов одпочинок од дрібненького міщанства знаходить собі поет, немов рве ті кайдани, що про їх з такою силою сам обізвався:

Прокляті кайдани! Віки вас кували,
Ваш холод залізний вже чую і я,
Вже серце не раз ви мені шматували
І брязкіт ваш чути мені й відсіля:
То—бідкання кволе життя самотнього,
То—спів побідений зажер-глітаїв,
То—скарги ледарства, недбалства тупого,
То—темряви стогін... Він все заглушив.

Але,—кінчає автор,—

Але вас об душу свою розіб'ю
Об серце те бідне, що ви каратували,
А виборю долю і волю свою („Кайдани“).

І от поет, що залюбки кликав би до згоди, мусить одкинути згоду „з усім, що діється круг нас“ і взяти зброю до рук замість оливкової гілки:

Ще поки серце в грудях б'ється,
Як бачу сльози я братів,
Не раз що-дня воно здригнеться,
Не раз клятьбою відгукнеться
На подлі вчинки наших днів („Відповідь співця“).

Не дешево, певна річ, обходиться це мрійному співцеві, через те й брешуть так часто у його нотки зневір'я та розчарування.

Чернявський пробує себе і в повістевому письменстві. Як лірикові переважно, йому й тут більш удаються невеличкі, під одним настроєм написані оповідання („Смерть Зораба“, „Кінець гри“), або такі майже поезії в прозі, як „Хліб наш насущний“. Більші повісті („Vae victis“, „Весняна повідь“, „Варвари“), що пробують схопити еучасне життя в його біжучих подіях і настроях, не зачіпають його зглибока й не дають виразних постатів, хоч написані взагалі цікаво й легко і читати їх залюбки можна“. (С. Сфремов, історія укр. письменства).

В незнану далечинь.

Оповідання.

В розчинені ворота з двору священника виїздили підводи, навантажені всяким добром. Тут були столи й стільці, кровати й скрині, відра й діжки,—все те збіжжя, без якого не обходиться путяще господарство. О. Гервасій переходив на другу парахвію, і все його добро, надбане на цім місці за довгі роки його священства, рушило в дорогу, кудись на нове житло, ледві чи не за триста верст.

Поволі виїздили з двору волові хури, й похмурі та сумні були погоничі. На кганку стояв сам о. Гервасій, смуглявий, кременний, з енергичним обличчям чоловік, років сорока п'яти, зхвильований і темний, мов грізна громова хмара.

— Поглядайте на вози, щоб не забули чого!—суворо гукав він наймитам.— Паняйте на Політровку!..

Повагом виїздили з двору хури. Їх було шість. Зараз від воріт вони брали наліворуч і їхали по довгій сільській вулиці. Люде неприязно дивились на попівське добро й провозжали хури довгим, ворожим поглядом. У їх з о. Гервасієм була давня ворожнеча. Вона потаємно тяглась довгі роки, видимо виникла в останні часи, й тепер о. Гервасій—почасти, як він казав, з своєї охоти, а почасти з темного, але недвозначного загаду консисторії—кидав добре насижене місце з тим, щоб уже ніколи не вертатись сюди.

Хури проїхали вповдовж усього села й потяглись геть на гору, мріючи живою стежкою на тлі помарнілого степу.

О. Гервасій мусив теж рушати за ними. Коні були запряжені давно. Був час їхати, але щось несвідоме й болюче зупиняло його. Він все ще заставався з жінкою і з сином у хаті, і, здавалось, всі вони впивали в себе в-останнє пекучий біль прощання з тією рідною їм хатою. Матушка плакала, а син, ще невеликий смуглявий хлопець, здивовано поглядав на голі стіни, де замість образів тепер чорніли пасма павутини, й теж ось-ось збірався заплакати.

О. Гервасій, одягнений, важко ходив по невеличкій, але тепер якось дивно попросторілій залі, і кожен його ступінь одгукувався скрізь по пустці. Якась велика й напружена вага налягала

на його душу. То було неясне, але важке чуття й жалю, й зневаги, й мужньої упертості характеру міцного чоловіка. Оце село, що залягло по-над проваллям по балці, оті мужики, що гніздяться по своїх низьких кам'яних хатах, випирають його геть від себе, як живе, здорове тіло, несвідомо, але притьмом, викидає з себе все зайве, усе собі вороже, що попадає в його, чи то буде шпичка, чи куля. Рана загоїться скоро й сама собою, без ніяких ліків.

Це правда, але це, велика образа для о. Гервасія. Він ніколи цього не сподівався. Він дуже довго був запевнений, що мужики в таємниці душ своїх поважають його, його сан, а хто не поважає, той боїться його. Але тепер ясно, що й не поважають, і не бояться. Він чужий їм і ворожий... Так, ворожий... Ніякого звязку тепер немає у його з ними. Треба їхати... Але щось ще держить його тут, у цій пустці. Йому хочеться ще повернути в своїй душі ці болючі, пекучі думки, мов злегка придавити хворого зуба... Й він ходить по залі.

А на кганку сидять і плачуть кілька бабів, прихильних до сім'ї його, матушчиних давніх приятельок. Вони не дають призводу, а таки щиро плачуть, бо їм жалко й важко виряжати невідомо куди любу ім сім'ю. Батюшка,—правда, чоловік суворий, але матушка—така гарна людина! Вони стоять осторонь сільської політики, з-за якої й виїздить тепер батюшка. Але їх плач дратує серце його. Він далі не може терпіти його.

— Ну, час, Катю, в дорогу!... Годі, буде... Моліться Богу!...—каже він жінці й синові і, повернувшись до того кутка, де були образи, починає, не хапаючись і з чуттям, хреститись.

Матушку мов косою підрізало. Вона схилилась з плачем до вікна, мов що увірвалось в їй. Кинути свою любу рідну хату, своє село, де вона родилась і зросла, і за яке не було для неї кращого ніде на світі?... О, як це важко! Вона не хоче того, не може...

— Не піду я, не піду!... Не хочу я, киньте мене тут!... Краще мені тут умерти!... Синочку мій, дитино моя, куди ж це ми поїдемо?!...—обернувшись вона до хлопця й, обхопивши йому шию, заридала, тремтючи всім тілом.

Хлопець теж плакав.

— Катю!... Катю!... Годі, перестань!—казав о. Гервасій, торкаючи за плечі жінку, й сам до краю зрушений.

Він почував на собі велику вину. Вона, колись така струнка й чепурна, його чорнобрива Катруся, тут, у цій хаті, в цьому селі й народилась, і виросла. Тут вони спізнались і покохались.

Тут і шлюб узяли... Потім, як помер її батько, вдвох вони ізди-ли до архиерея, і той перевів його з другої парохвії сюди. Тут во-ни сподівались і віку свого звікувати... І тепер, з його вини—так, правда, годі більш дурити себе!—з його вини вони вибира-ються звідси геть... Його викидають, викидають, вкупі з сім'єю, мов загноєну навколо шпичку!... А її, бідну Катрусю, він сам вириває з рідного ґрунту, мов зелену, молоду рослинку, з усім корінням!...

Ось коли саме тріщить її ніжне, чутливе коріння!...

— Катю!... Годи, серце моє!... Поїдемо!...—каже він.

Одмови немає. Тільки сльози й ридання.

— Катю!... Ходім!...—і о. Гервасій тихо одвів за плечі од вікна жінку, взяв за руку сина й вийшов з хати.

Тут вони попрощались з людьми, до їх прихильними, і, він, посадовивши сім'ю в бричку, оглянув у-останнє весь двір і хату й сказав наймитові рушати.

Сам вийшов з двору пішки і, повернувшись од воріт до муро-ваної церкви, що стояла тут же на майдані, зняв бриля і, став-ши навколішки, віддав останній уклін тому храмові, де він слу-жив стільки років. Обличчя його було темне з погляду й холод-не, але коли він нахилився до землі, то щось стисло йому гор-ло, і так неспинно підступили було до очей сльози, що він лед-ві-ледві не заривав. Та він перемиг себе й тепер, як перемо-гав увесь час...

Тільки сьогодні вранці, коли ходив прощатись до церкви, не зміг упинити себе.

Там він був сам. І було страшенно тихо в великій кам'яній церкві. Він пройшов у вівтарь і впав перед престолом на землю, припав головою до неї й так мов застив. І йому виразно-виразно пригадалась та перша служба, що він правив тут, перед цим престолом. Як тоді було гарно у його на душі, і як тепер важко!..

— Ох!.. Боже мій, Боже!..—вирвалось у його з грудей.

— О-х!.. О-о!..—одізналось позаду в порожній церкві.

І в ту хвилину враз усе мов перевернулося в нім, все затає-не горе й біль тяжкої зневаги й каяття—все вилилося в один несподіваний і неспинний плач. Тут з'єднались і жаль за непо-розуміння з людьми, і жаль на самого себе за всі провини, мо-же часом і невірні, що так обурили на нього парохвіян... І хотілось, щоб хтось зрозумів його, щоб хтось простив йому, щоб хтось пожалів його!

Простив і пожалів.

Тепер йому було ясно, що він винен. Винен, насамперед, перед своїми парахвіянами, винен перед своєю сім'єю, винен перед самим собою.

Гордий і упертий, він згори дивився на людей. Ніколи вони не чули від його ласкавого слова. Ніколи він не був тихим, добросердим пастирем своєї отари. Тихість і добросердність були противні його вдачі. Він не міг навчати, він приказував. І коли яка-небудь миршава заблуда-вівця з його духовної отари своїм убогим мозком не могла одразу зрозуміти його приказу й нестямно вертілась на однім місці, то він запалювався гнівом і тяжко бив її. Звичайно, не кгерликою, а гострим словом.

Йому завше здавалось, що не він існує для парахвії, а вона для його, і він пильно стеріг свій авторитет серед селянства. Він був певен, що всі мусять поступатись перед ним і перед його інтересами. Коли він наймав наймита, то ніколи не давав йому звичайної платні, а яко мога меншу; коли давав у зімку гроші на одробіток, то вимагав, щоб люде косили у найгарячіший час насамперед його, а не свою пшеницю. А коли йому „за потребу“ давали малу платню, він гнівався і збивав бучу, називаючи людей „скотами“ й „хамами“.

Він не був лютий з роду, але його деспотичну вдачу зопсувала посада, „сан“ його, перед яким, по його думці, все мусило згинати шию.

І ось тепер він ясно побачив, що шиї гнуться не тому, що вони сами хочуть того, або доконче по якомусь закону мусять гнутись: гнуться здебільшого тільки дочасно, набираючись сили. А коли набереться досить потуги і з шиї овечої зробиться шия турова, то тоді не зігнеш її. Тоди краще утікати зпід рогів роздратованої звірини...

І о. Гервасій урозумів це і, який він не був гордий і упертий, ухилився од бою з роздратованим туром — своєю парахвією. Він переходить на друге місце. Але серце краялось йому з жалю й досади і він тяжко й гірко плакав, припавши чолом до вибитого його ногами вівтарного килима...

Як він ридав тоді, те чули тільки чулі стіни церкви, але тепер він переміг себе і, підвівшись з землі, поклонився в пояс ще раз церкві, потім, також в пояс, людям, надів бриля, сів у бричку й сказав наймитові:

— Паняй!..

Коні рушили, і бричка покотилася, везучи бліду заплакану матушку, сумного чорноокого хлопця й суворого, мовчазного о. Гервасія.

Зустрічні селяне з традиції скидали шапки й кланялись. Батюшка теж здіймав бриля і, не дивлячись на колишніх своїх прихильників і ворогів—все те мов відійшло вже в якусь далечинь, —теж кланявся.

Проїхали село й повернули на дорогу, де недавно поперед проїхали хури.

— Повертай на дачу!—сказав о. Гервасій візникові.

Звернули геть у бік і поїхали горою на дачу.

Де-хто з парохвіян, що бачили, куди поїхав о. Гервасій, сміючись, казали:

— Мабуть у його там гроші закопані,—поїхав викопати!..

Всі вони думали, що він нажив у їх на селі великі тисячі, і коли брались їх рахувати, то одні, хто більше тямив, казали, що мабуть їх повинно бути три, або чотири; а другі були тієї думки, що їх, тих незнаних і невідомих ім тисячів, буде тридцять або сорок, а може й сотня набереться..

Проїхавши верстви з півтори горою, бричка о. Гервасія спустилася в лощину і покотилася піскуватим берегом сухої балки. Потім піднялася знов на гору й поїхала межею, аж доки та межа не довела її до другої балки, де текла з криниці вода і скрізь по балці росли дерева. Вершина тієї балки була на церковній землі.

Була вже давно осінь, хоч і дуже тепла. У повітрі в день літало безліч блискучого павутиння. Цілі дні сонце не заходило за хмари й найгрівало й повітря, й землю. Але степ лежав голий. А ні билиночки не бренило на йому молоді, а старе все поперегоріло. Скрізь чорніли поорані лани. Зграї кроків крутились по-над чорною ріллею з сумним кряканням. А в балці було повно вохкого, жовтого листя й стояли наркотичні пахощі, тепер мертвого, а колись такого гомінливого убрання дерев. І дерева стояли тепер оголені й сумні, і тільки молода дика груша, висока й струнка, що росла в самій вершині балки, стояла ще з листям, але вся червона.

Бричка зупинилась. Це була попівська дача. О. Гервасію хотілось в останнє побачити її, і тепер він дивився на неї. Йому хотілось навіки затримати в своїй душі цей любий, рідний, дорогий йому краєвид, кожному рису й кожному могилку цієї землі, що годувала стільки років і його, і його сім'ю й давала йому достатки; що

він всю її, од краю й до краю стільки разів переорав своїми плугами, засівав своїм зерном, довіряючи їй, мов рідній матері, і шануючи, мов матір.

Він був душею щирий хлібороб і ні в чому він так не кохався, як у хліборобстві. І коли, бувало, він виїздив сюди в-літку, як хліб повикидає колос і почне наливатись зерном, то він не знав нічого кращого, як з обід до смерку любоватися з своїх ланів.

Погляне він ясним, спокійним оком і баче, як сяє сонце, на обличчі своєму він чує, як дише теплий, запашний вітер. А ниви стоять зелені зелені, аж сині. Хліб на їх зріс високий, густий. І хвилюють вони ледві-ледві помітно, і тихо шумлять своїм зеленим колосом. А над ними, високо-високо звився, дивись, жайвоноронк, тріпоче крильцями і аж умліває в своїй безжурній пісні. Кричить перепел. Далеко геть іде хтось обміжком і мріє дуга й голова кінська, й чути пісню...

— О, степе, степе!.. Немає нічого кращого за тебе!..

Так думав о. Гервасій і він довго не повертався в ті дні додому з поля. Він обходив кожен лан, кожную десятину й коли у вечері повертався додому, то був тихий і добрий і його позивала якась ясна думливість.

І ось тепер він знає, що очі його в-останнє бачать ці, дороги йому, лани, цю любу балку й ту червону грушу, що він колись наглянув її ще малою, молоденькою й заборонив наймитам займати. Тепер вона розрослась, бач, в яке дерево! І повз неї тягнеться цей шлях далекий, непривітний, в далеку, незнану країну, у другий кінець губернії, куди його жене доля. Прощай, струнка красуне!..

О. Гервасій не міг сидіти в бричці. Йому хотілось ще раз пройтись по цій землі, по цій стерні. Він зліз з брички й трохи одійшов од шляху. Прикрі й тяжкі чуття все ще хвилювали його душу. В цьому полі він колись мав собі вірного, щирого друга, він так зжився з усім цим краєм, — з цими горами й долинами, балками й могилами і тепер усе це кидає!.. І через що?.. Що жене його на чужину?..

І знов, як у церкві, несподівано гострий, болючий жаль стиснув йому серце, і тепер він уже не міг більше здержуватись. Мов яка безодня розкрилась перед його очима, й він мусив упасти в неї!..

І він упав.

Упав на холодну землю, пригорнувся до неї обличчям, цілував її холодне, запашне лоно, і все тіло його затремтіло з ридання...

Він плакав. Йому здавалось, що з цією землею він губить усе, усе на світі. Будучина стала перед ним морем п'їтьми. А тут було так ясно, так тепло, так гарно.

І все пропало... Пропало!..

Матушка теж плакала. Син сидів рядом з матір'ю, дивився на їх обох і в його душі складались якись ще до того часу йому невідомі думки.

Ніколи не забуде він тих сліз!..

Перша опам'яталась матушка. Вона хутко злізла з брички, підійшла до чоловіка й почала, плачучи, підводити його з землі.

— Встань, встань!..—казала вона.—Дивись, земля яка холодна... застудишся!.. Того, що зроблено, не переробиш!..

— Серце моє, важко, важко мені!..—простогнав о. Гервасій.—Краще б мені голову зняли!..

— Вставай!.. Годі!.. Треба їхати, вже не рано!..

Глухі ридання тільки що міцного, а тепер зламаного, підбитого чоловіка були відповіддю на її слова...

Нарешті о. Гервасій підвівся на коліна, перехрестився й уклонився ще раз в землю. Тоді став на ноги. Одвернувся од усіх. Витер обличчя рукавом рясн і сказав:

— Ходім... Буде!..

Він пішов, не дивлячись куди. Матушка взяла його під лікоть і повела до брички. Сіли на бричку. О. Гервасій в останнє глянув червоними заплаканими очима на степ, на балку, підібрав поли рясн, і, мов не своїм голосом, промовив:

— Рушай!..

І знов сльози невинно полились з його очей, і він весь затремтів з ридання.

То були останні, і вже не такі пекучі й важкі, як попередні, сльози. То були останні краплини від чорної дощової хмари.

Наймит рушив—і бричка покотилась по м'якій, рівній дорозі. Ніколи її колеса не торохтітимуть по ній знов...

Ні батюшка, ні матушка не промовили більше ні слова. Вони сиділи мовчки. Сліз більше не було. Ні, вони були, та матушка здержувала їх, хоч серце її краялось з болю. Йй так було сумно

й важко на душі, і вона була певна, що там, куди вони ідуть, їх жде якийсь важке і несподіване лихо.

А о. Гервасій сидів холодний і знов суворий. Його обличчя з енергійним профілем мов почорніло, й глибока зморшка ще не-наче глибше залягла йому межі брів. Він нічого не думав і несві-домо дивився вперед себе туди, де по степу стелилась накочена чорна дорога. Він немов застиг і в його душі вже не було ні жалю, ні каяття, а ні якого бажання.

Там було пусто й холодно.

Він нічого не бажав. І тільки перед його очима, непомітно для його самого, все малювалась одна картина: тягнуться довгі гони, по бік їх лежать знайомі десятини: де-які з їх поорані і гайво-роння крутяться над ними й сідає на чорну рілля. Далі вимальо-вується балка з оголеними деревами, і тільки молода, струнка й висока груша стоїть у самих головах її — вся в червоно-жовтому листі. Немов одна вона вийшла провожати його, й стоїть, і ди-виться у слід за бричкою й тихо шепоче своїм помертвілим ли-стям останнє—прощай!..

— Прощай навіки!..—одмовляє їй щось глибоке й таємне в душі о. Гервасія.

— Прощай!..—додає він.

А колеса брички мняко стугонять по чорній дорозі, і вона все далі й далі подається від тієї груші й упливає в тумануватий степ, туди, на нове життя, в незнану далечінь...

1900.

Під похилою вербою.

Оповідання.

На Дніпрі зібралось ціле місто з плотів. Великі й менші, з чепурними «хазяйськими» курінями й зовсім без усякого захисту для людей про негоду,—плоти щільно позбивались один до одного, міцно взялись якорями за береги й нерухомо стояли проти бистої води. А вода проходила мимо з яким-ся, немов електричним, напруженням, і різала, й лоскотала їх слизькі боки.

Ждали години, щоб спускатись на пороги. Але цілі тижні вітер дув од моря і, збиваючи на порогах велику хвилю, боронив пускати плоти на перлові, ревучи хребти їх водобоїв.

Плотовщане-литвини тому й раді були. Чи ждати, то й ждати. Розіклавши на березі огні, вони лежали й сиділи біля їх цілі дні, байдужно розмовляючи й тягнучи пахучий—на їх смак—дим з своїх люльок. Хмари мошки й комарів мало їм шкодили, та й були то все люде звичні до сієї весняної кари. То був сірий, брудний люд, в обшарпаній, давно немитій одежі, постолах і білих свитках, витканих з білої вовни овець далекої Білорусчини. Між їх попадались охочі до піяцтва й вони несли своєму веселому богові добру данину, користуючися з зайвого часу, тихої години, поетичної обстанови, а найпаче—з того, що місто, й велике місто, було тут-же зараз на горі.

А обстановка була справді поетична. Картина повноводого Дніпра була надзвичайно гарна. Тут, на березі, над водою, стояли велелітні похилі верби та осокори, а там—розвернувся блакитною, живою площею Дніпро. Часом, геть понад другим берегом, пробігав гомонливий, маленький пароходик і підіймав обоки себе перловий шум хвилі. Опівдень надетіла, була, тепла весняна хмара і, покропивши і верби, й Дніпро, й литвинів весняними тепло-блискучими іскрами, полинула далі, затуманюючи на який час живою сіткою ясну далечінь.

Вечоріло. Під однією вербою, що похилилась своєю вершиною до води, горів огонь, а біля його сиділа невеличка купа литвинів. Вони сиділи, потупивши погляди своїх тмяноолив'яних очей в полон'я палаючих головешок, і мовчали.¹ Їх було троє: маленький

дідок, що раз-у-раз чухав собі спину, молодий парубок—білолиций і білоголовий, і третій—чоловік років тридцяти п'яти—з рудою кудлатою головою й рябим обличчям.

— А чулі, што бають люди?—промовив дідок, сіпаючи правим плечем,—плит-та на парогах вчерась разбіло... Яни значить,—на бабайку!... А йон, лоцман-та, гукає: „кідай, само пройдя!..“ Ан ні прашло—хряснуло об камення...—Яни, лоцмани, тож багато знають!...—додав він з переогодом.

Ця сумна звістка, здавалось, мало здивувала рудого кудлатого литвина.

— Што ж, єто буває...—сказав він.—А хиба вчерась вже пускалі плити?

— Пускалі.

Ім обом було байдуже: ну, розбило плота, й розбило. Більш копи лиха не буде... Але молодого хлопця, Петруся, що йшов з плотами тільки перший рік, ця звістка вразила гострим ножом у самісеньке серце.

— А люди ні патоплі?—спитався він у діда.

— Ня чуть. Мабуть павипливали.

— А плит-та чій?—знов питає Петрусь.

— Чій же будя—жидовській!... Всі плити у їх в руках,—промовив дід і трохи переогодя додав: подкінь-ка чурок, погасне! Петрусь підкинув дрівець і огонь заграв веселіше.

Уже зовсім звечоріло. Тепер огні литвинів у темряві удавали фантастичну картину. Здавалось, що то якісь, ще доісторичні, люде зібрались тут під велетнями-деревами, і, розіклавши огні, розмовляють і правлять свої свята, чи тризни.

Плями світу сягали вгору до чорних, лапятих гілок, сягали вбік на Дніпро й виблискували червоними смугами по його живому склі.

Ось понад берегом пропливла душогубка и на яку хвилину помаячила під сяєвом на блискучій воді. І зникла. Пірнула знов у темряву. Знов промайнула нижче в освітленій смузі води і знов зникла. На ній вимальовувались дві чоловічі постаті.

Скрізь по березі чути співи й гомін. Десь на далекому плоті хтось тужно грає на ріжок. Чути, як наближається з міста компанія п'яних литвинів. Вони безладно співають й вигукують якусь пісню. Можна піймати тільки слова:

На чужо-ой старане!

А тутъ же, десь зовсім близько, виспіває соловей і дрібно резсипає срібно-яскравими перлами своєї все однієї, але чудової, пієні коханья...

А на всю цю картину дивиться тисячима очей замислено-поетична українська весняна ніч і ловить кожен згук тисячима ушей. А сама мовчить — величня й спокійна у своїй чарівній вроді.

Литвини повечеряли й лягають спати. Огні догоряють і погасають. Повечеряв і Петрусь з своїми товаришами й ті, укрившись свитками, лягли спати.

Вони заснули скоро, але Петрусь заснути не міг. Звістка, що на порогах розбило плота, зворушило всю його душу. Та й не дарма. Тільки торік, на тих самих порогах, утоп його батько... Петрусь добре пам'ятає, як виряжали його на плоти. Ще тільки-тільки річка стала ввіходити в береги, тільки що почала визначатися звичайна її течія, як його покликали до жида-орендаря: „завтра пускають плоти, — збирайся!“ Як йому це було не до вподоби, як він лявся!.. Але нічого не вдієш. Він був у жида в руках, як пташка в клітці... Жид годував і його, і його сім'ю ще з Пилипівки. Треба відробляти за набране на відробіток. Треба...

Повернувся до-дому батько темний, як ніч. Тільки увійшов у хату, почав лютувати й шпурляти все геть від себе. Потім велів жінці зварити картоплі й добути горілки. Заставили якусь одяжину й добули горілки. Він пив її сам, мовчки, не заідаючи навіть картоплею, й скоро упився. Тоді став веселий. Почав хвалитись, — скільки він світу побачить, які місця... Казав, що не слід журитись, поки він живий та здоровий... Що він привезе всім подарунки... Почав цілувати матір... І потім заплакав. Плакав і тільки вимовляв: „нічаво... нічаво...“.

Він був зовсім п'яний.

Другого дні вранці Петрусь пішов проважати його до плоту. Пліт стояв уже на поготові коло річки, на вирубі. Вони сіли в душогубку й попливли по воді, лісом, до вирубу. Батько був сумний і неговіркий. Мовчки гріб веслом, поминаючи куці та дерева. Приїхали до плоту. Там уже все було наготові. Скоро й рушили в дорогу. Помолились гуртом Богові й пустили пліт з причалу. Він зараз же й пішов плавко за водою. Батько стояв на бабайці і гукнув йому на останні «гляди ж... дома!..»

Ото він чув його голос і бачив його в-останнє.

І тепер, після того, як він почув про розбитий на порогах пліт, його молода, палка думка зараз же змалювала йому картину загину батька. Йому здавалося, що він чує зараз страшний, ревучий гомін порогів, і коли заплющував очі, бачив величезні

сірі водяні гори, що клеочуть і стрибають одна на другу й шалено біжать одна за одною невідомо куди. І баче він на тих горах „плит“... Розбиває його кожна хвиля все більше й більше... Перелякані люде збезглуздили з жаху, упали й повчіплялись руками за мокрі дерева, а другі бігають по плоту й провалюються в щілини проміж розметаних дерев...

О, Боже, яка страшна хвилина!..

А пороги ревуть, і гудуть, і дзвонять, і стогнуть... А киплячі хвилі ринуть невідомо куди і штовхають бідний пліт і туди, й сюди... І він сам гойдається увесь, і дрижить, і скрипить...

Але ось... Боже, що це?!..

То камінь, сірий, грізний камінь виринає з шуму і бризок... Він рветься до плота проти води... Розрива хвилі, як гострий плуг ріже землю й страшенно скоро наближається до плота...

— Тр-р-р-а-х!..

І пліт з усього розгону б'ється об той камінь!.. Як тріски, як нікчемні цурки, розлетілись, розірвались, поставали сторч і на хвилину мов зупинились у тім становищі велетенські стовбурі столітніх сосен і ялин... Мить—і вони попливли за неситою, шаленою хвилею...

А люде, де вони?

І баче Петрусь блідого, на смерть переляканого батька. Він ухопився за деревину й силкується удержатись за неї... Він держиться, але тільки мить... Деревина гойдається и крутиться, мов вал у водяному млині... Батько живо-живо перебірає руками, хапається за хвилю... й зникає під кипучою, гремучою водою...

Підвівся Петрусь... Жене від себе страшну оману... Протирає очі...

І баче він—лагідний і тихий, як небо, Дніпро. Виблискують на йому, мов на небі, ясні зірки. А далі маячать дерева другого берега, повиті м'якою нічною млою. Погляне вгору,—і баче, як звисла над ним похила верба, мов нахилилась мати й простяга до його свої руки... А крізь віти верби сяють ясні, блискучі весняні зорі. І чує він, як десь недалеко, зовсім недалеко, співає, аж умліває, соловейко.

А ляже, укриється світою, склепить очі,—і знов ревуть, гудуть, дзвонять, бурхають і стогоном стогнуть пороги, й баче він шалені снів хвилі й бліде обличчя на смерть переляканого батька...

В самотні.

Нарис.

Вона, одинока й покинута, як билина в-осени на скошеній і покинутій ниві, що-вечора виходила з дому на кганок, сідала на східцях і дивилася в сад, в довгу, темну аллею.

Аллея спускалась од кганку вниз, через квітник проходила до вишневих дерев, потім поринала в склеп,—ховалась під темними вітями старих в'язів, берестів і ясенів. Вони здіймались над садом великою купою й були темні, аж чорні.. І їй здавалось, що ті старі велетні щось знають важне й страшне, але ховають таємницю у себе й мовчать.

Так, вони багато знали й таїли в своїй купі—свідки її щастя й горя, свідки всього її життя. Вони таїли утопані колісь його й її ногами стежки, таїли наслухані їхніми поцілунками тінисті захисти.. І таїли вони три могили: одну велику—недавню й дві менших, що вже густо поросли травою.

Там, за тими великими деревами, лощинка, і на тій лощинці — оті могили...

Вона ходить туди перед вечером, завидна й довго сидить коло їх. А коли смеркне,—боїться йти й сідає на східцях кганку, і жде чогось...

Жде, що ось-ось почує в аллеї дитський гомін і сміх, і, пурхаючи, мов метелики, до неї вибіжать з саду в біленьких легких шатах її дві дочки політки, а за ними, важко ступаючи на хворі ноги, вийде чоловік...

— А ми були за садом!..

— Аж коло річки!..

„Бідні мої пташенятка!.. Далеко далі ви тепер, ніж коло річки. Ой-ой, як далеко залетіли ви від своєї неньки!..“—віповідає вона їм.

— І я з ними,—говорить, підходячи до кганку, чоловік і сідає на нижчих східцях.

Тепер вони всі тут, усі вкупі..Ось тут... тут...

Вона чує це, вона певна в тому...

Але їх—немає!..

А сад стоїть темний, нерухоми́й; мов знає всі її думи, і мов баче все, що вона баче. Але мовчить... мовчить. І завжди мовчатиме, й ніколи, ніколи нічого не скаже!..

Але все, все розкаже спомин.

* * *

Мовчанья. Тиша. Глибока, мертва тиша, хоч море шумить і шумить безперестанно, безугавно.

Миготять зорі...

Зорі миготять і грають над морем, а вони вдвох, уже сироти, уже без дітей, сховавшись од людей, сидять над самою водою й він плаче.

Він тепер ясно бачить, що скоро вмре. Ніякі ліки, ніякі курорти не вирвуть його з пазурів смерті...

Море стиха плеще й мов говорить:

— Го-ой-ди!..

— Го-ой-ди!..

Воно гойдає, воно говорить про сон, про спокій, вічний, непорушний спокій.

— Ах, як важко умірати, як важко!.. Боже, коли Ти існуєш, врятуй мене!..

— Го-ой-ди!..

— Го-ой-ди!..—шумить безтурботне море.

— Коли умру, не забувай мене, Сашуню!.. Я так тебе люблю!.. Я знаю: мучу я тебе, ревную... Ревную—до життя!.. До світу сонця ревную тебе!.. Але вибач мені... Немає сили моєї... Я сам не знаю, що робиться зо мною!..

— Го-ой-ди!..

— Го-ой-ди!..

Шуміло море, а він плакав.. І текли по її руках його гарячі сльози.

* * *

Там шуміло вічно молоде море. Красувалась на сонці Ялта. І він, як метелик, останні дні грівся на сонечку, збираючись з світла летіти в пільму й ніч...

А тут, на хуторі, їх ждав старий батьківський, напів голий уже й холодний, сад. І шумів на осінньому вітрі.

Ждав їх і стогнав під дощем, — суворий, непріязний.

Він ждав, що приїде господарь його умірати до дому...

Але він не приїхав.

Боявся й згадати про його, про осінній стогін старих дерев, про листя жовте, що падає на мокру землю і вмірає, і гниє...

Шуміло вічно молоде море і грівся на сонечку коло його бідний метелик—останні дні, останні часи...

* * *

— Так-так!.. Так-так! .

Стукотить годинник коло ліжка. Ніч. Горить лампа. Хворий одвернувся від світла й спить.

В тіні його обличчя і від того все воно чорне, але спокійне. Тільки немов чим здивоване.

І здається їй, що він ото зачарований, дивиться у вічність, у ту темну, страшну безодню, якої так боїться.

Чи й тепер він боїться її? Чи зараз уже все побачив і зрозумів?.. Примирився з своєю долею?..

— Так-так!.. Так-так!..

Зрозумів. Примирився.

І тоді, у тій хвилі, сад стояв у ночі голий і холодний, обгорнутий і пронизаний до кожної вітки, до кожної бруньки пільмою й мовчав.

Він мовчав... але знав усе. Все, все знав і тоді.

* * *

Він мовчав.

А коли привезли з Криму сюди—в самотній хутір—і спустили в жовту, позолочену весняним промінням, яму важку оцінковану труну, сад стиха шепотів ще голими, але вже живими вітами.

І їй тоді здавалось, що сад говорить про життя... Про вічне, ясне, безтурботне життя.

Але де?

Чи про життя *там*, за межами відомого, куди пішов коханий її, куди пішли діти? Чи про життя *тут*, на сій обмеженій межамі, переділеній тропами й борознами й оздобленій хрестами й могилами рівнині?

Вона не могла вгадати того й тільки серце її було повне чогось нового, неясного ще, але моторошно-солодкого. І вона плакала.

І здавалось, що єсть якийсь таємний зв'язок між душами людей живих і померших, і що ось-ось вона зовсім виразно почує той зв'язок, зможе вимовити його словами...

І не могла. І плакала.

А сад шепотів. Він вимовляв ті слова, так потрібні їй. Вимовляв ясно, весело, безтурботно...

* * *

Вона сидить і жде чогось, і дивиться туди, в аллею. І нікого немає, і нічого не чує, і тільки стоять суворі темні велетні й мовчать. Стережуть якусь таємницю.

Дивиться на їх. Хоче пронизати їх своїм поглядом. Заворожити їх і примусити сказати ту таємницю. Але вони мовчать. Вони не рушаються. Вони таять те, що повинна знати й вона... Й не кажуть їй.

— О, та скажіть же мені!.. Скажіть!..—гукає вона, встаючи з місця й заламуючи руки.—Скажіть!..

Там, під чорною купою дерев, і далі в лощині, де три могили, ледві озивається луна й затихає. Мов погасає огонь у п'ятмі...

— Ти —божевільна...—говорить їй таємний голос.—Хіба може здійснитись неможливе?.. Ти—божевільна.

— Хто се каже?—в голос питає вона.—Ти?—повертається вона до саду.

Сад мовчить.

— Одповідай же!..—кричить вона, випроставшись на весь зріст і дивлячись безумними очима в п'ятму.—Одповідай:—ти?! Ти?!

І ледве чутно, далеко-далеко озивається в саду п'ятма:

— Ти... Ти...

1905.

З м і й.

Оповідання.

* * *

Сонця вже не видно. Воно потопло в червоно-рожевім полум'ї холодної вечірньої зорі. Темрява нечутно вийшла з темних нетрів світу й обгорнула все чисто навколо.

Це її царство.

Помалу гаснуть на заході червоні плями вечірнього сяєва. Зловістно темніють хмари, немов догорають останні жарини від вогнища, що в глухому, холодному степу розвела вночі бідолашна людина, щоб перед смертю зогріти свою знесилену, наморену душу.

Вони скоро погаснуть. Вони вже погасають. Небо потемніло. Немає ні зір, ні місяця. Заступає холодна ніч.

Ось прорізав п'тьму летючий метеор. Пролінув геть далеко понад обрієм і погас, мов невідома рука кинула ото в воду жменю яскравого приску. Там десь, у світовому просторі, склалась дрібна космічна катастрофа.

Темні люде кажуть, що то пролетів змій...

Умить погас одблиск того летючого пожарища, й ніч стала немов ще темніша й холодніша.

Горе тим, у кого під таку добу немає теплого притулку, хто, старий і холодний, не може простягти до теплої груби своїх тремтячих рук, хто, нагружений, не має спроможности лягти в тепле, м'яке ліжко й заснути під захистом генія сім'ї!...

* * *

В житті кожної людини буває отакій холодний зимовий при- смерк. Темрява старости, хвороб і під'упаду духу жде кожного з нас. І горе тим, кому в цій темряві не сяє, хоч здалека, огонь братерської любови, горе тим, хто вже кинув у вогнище життя останню трісочку й баче, як вона горить і догорає, ледве-ледве жевріє і потім береться сивим холодним попільом. Ще хвилинка— і він розвіється геть...

Горе бідним і занедбаним. Горе холодним і голодним. Горе всім старим і підупалим!...

На тому холодному червоному небі гасне не вечірня заграва, а убоге життя безталанних людей. Так... ви погаснете... Ви загубите у морі світової темряви, у хвилях забуття... Але не кленіть тих, хто остається отут, на варті життя цієї убогої планети і хто ще має спроможність зогрівати душу на огнищі життя, кому привітно сяють огні недовгочасного кохання й дружби, хто ще не думає про темряву смерті.

Прийде час—і вони погаснуть.

Погаснуть у холодних обіймах смерті...

* * *

Не було в Пустій Греблі такого хлоп'яти, щоб уже бігало на власних ноженятах по брудній селянській вулиці й не знало баби Супрунихи. Її знали всі. Або краще мовити—дратували всі.

Хата бабина стояла з самісенького краю села, аж там, де проходить залізниця й стоїть будка. Стара у неї хата. Полівина її, по димарь, уже розвалилась, а друга теж туди хилиться. Нема кому тії удовині хати підперти, піддержати, та й ні до чого: бабі все одно. Все остогидло їй, починаючи од її чотирьох малолітніх сиріт-онуків, собак сусідських,—до дяків і попів, до всього світу. Все її дратувало, усе глузувало з неї, мучило її, і все вона прокляла й вилаяла без ліку разів.

Лайка і клятьба була її утіха.

Стара, приглуховата, суха, згорблена, з блискучими злими очима, як мара, проходила вона по слободі й підбирала де дровинячку, де кізяк, де ганчірку. Влітку вона щодня проходила увечері вслід за чередою й голими руками збирала у відра ще теплі товарячі ліпахи. Дома вона з їх робила на зіму кирпич. А діти витикалися з воріт і кричали їй услід: „Супрунихо, тю, тю“!... й прикладали їй всякі прізвища.

Супруниха лаялась. О, як вона лаялась! В свою лайку вона вкладала всю свою ненависть до людей, виливала весь свій гнів на їх, всю свою злобу і весь пекучий біль од образ життя.

Тією лайкою вона мстилась над усим світом, а може тільки над своєю долею...

* * *

Наближалось Різдво. Снігу було мало, як і завжди буває в тій країні. Земля висхла, вимерзла й репалась від морозу. На полі, на ріллі, вона розпадалась на дрібні крупинки, і вітер розносив той порох геть по ланах і запорошував ним і той сніг, що де-не-де залягав по стерні.

Стояли добрі морози. На селі топили що-ранку печі й що-вечора груби. Але баба Супруниха топила піч тільки через день і у неї в хаті було трохи чим тепліше, ніж на дворі. Старі у вікнах ряма з побитими шибками й позаліплювані, чим трапилось, понамерзали. На двір кріз їх не було видно нічого. З їх текли патьоки й замерзали на стінах. Долівка не підміталась ніколи. Велика стара піч курила. Діти, немиті, нечесані й голодні, пустували і, з голоду та знечев'я, били одно одного, кусались і дрались за уші й волосся. В хаті весь день стояв галас. Замурзані, бліді, худі і дикі, Супрунишини онуки були мало подібні до дітей. То були більше якісь звірєнята, дикі й злі, котрим ні що не завважало перекусити одно-одному палець, передряпнути щоку і товктись ногами по обличчі у менших себе.

Батько й мати їх померли три роки назад. Мати так умерла, а батька завалило в шахті. Його навіть не одкопувано. Дуже глибоко завалило, і всю ту шахту залило водою. Відчитав священник похорон над тією шахтою, немов над могилою, та й годі. Нікому було позиватись з хазяїном шахти, а сам він лічив зайвим забезпечити сем'ю свого безталанного робітника, коли та катастрофа і без того наробила йому багато клопоту і втрат. Покрутились, було, біля баби наїзжі з повітового містечка „брехунці“—адвокати, щоб вона доручила їм у суді позивати за сиріт, але нічого не вдіяли. Баба боялась їх і не хотіла увиходити з ними в яку небудь спілку. Зірвали вони тим часом дещицю з хазяїна шахти, буцім то за мирову з Супрунихою, і злинули геть із села. Так на тім діло й стало. Довелось бабі самій годувати усіх своїх онуків. Чим вона їх годувала, і як годувала, те знала вона сама.

Як тільки почало холодати, діти не виходили на двір. Не було в чому. Старший хлопець, Роман, як треба було вийти, вибігав босоніж. І він страшенно кашляв. Менші зовсім не виходили, і все після їх зоставалося в хаті. Баба лаялась.

— У, катаржні, тільки й знаєте, що трискаєте та паскудите! Народились, вилупки, на мою голову!...

А їй треба було тільки почати лаятись, і вона лаялась і лаялась без перестанку.

Після завтрього Різдва. Баба зранку пішла з дому й не верталась до обіду. В обід вона прийшла. Принесла два сухарі й окраєць житнього хліба. Діти від холоду позаривались у плахиття. Побачивши хліб, вони кинулись до баби. Вона з лайкою й бійкою дала їм їсти. Ззіла сама. Не було води, треба було йти по воду. Лаючись і стогнучи, пішла вона до криниці. Принесла води, затопила піч, веліла Романові підкидати кізьяків, а сама полізла на піч, щоб трохи подрімати.

Спала не довго.

Йй приснилось, що старий її, що вже років з двадцять як помер, запрягає на дворі коняку. „Сідай“, каже, „стара! Поїдемо!...“ Дивиться баба й дивується: на дворі літо, а він запряг кобилу в сани. А через тини дивляться сусіде, теж уже давно померлі, сміються й кричать: „сідай, бабо!...“ І коняка повернулась і вискала зуби, мов сміється, а очі так і грають. Уші прищулила.

Баба злякалась і прокинулась.

Наказавши дітям сидіти тихо, вона вийшла з хати й пішла повз залізницю. Там вона вранці нагледіла дровинячку, що валялась не прибрана. Вона йшла, і все у неї в голові стояв той сон. „Кобила“...—думала вона,—„це та кобила, що старий купив колись у Кленовому. Коров'ячку продав, а кобилу купив... Казав, що у цигана. Ще від неї було й лоша. Вовк погриз улітку... Прибігло додому... кров тече... само труситься... А кобила ірже до його. Так і здохло,—черва завелась“.

Баба йшла далі й знов думала: „А сусіде?... всі вже померли, всі... Де ж тая дровинячка?—неначе тут десь бачила. Чи з тогo боку чавунки?... Треба туди сходити“.

І знов плетуться думки у неї в голові: „Охрім був... добряча така людина... Везе якоеь снопи. Пострічались, а він і каже: „та й молодиця, любо подивитись: як мак на городі“!... А я йому: „та й козак: як у толоці будяк“!...—Сміється“...

І Супруниха собі осміхнулась. Давно те так було. „Тоді ще Охрім був рудий-рудий, а як ховали, то був сивий тобі, сивий... „Повзуниха—думає далі баба— пообіщала четвертину сала на Різдво. Треба надійти“.

І думки її повились, потекли, чіпляючись одна за одну в'ючись понад її убогим життям, як у-осени дим понад залитою до-

щами, чорною й холодною землею. Невеселі думки. Четверо онучат—треба їх якось прогодувати старій і хворій бабі!

* * *

Починало вечоріти, як поїзд № 3, засвітивши лихтарі на паровозі, мусів вирушати з станції Крутої Машинист випив у буфеті й закусив. Горілка й закуска підбадьорили його, й коли він прийшов до паровозу, то почував себе добре й навіть весело. Ударив утретє дзвоник, затурчав обер-кондуктор і поїзд, свиснувши, рушив у степ, хукаючи густими клубками білої пари.

Минули водокачку й полинули-понеслись по рівній лощині, поминаючи будки й будошних сторожів з згорнутими короговками. Вітер дув назустріч, свистів і відносив геть у простір і дим з паровозу, і ті іскри, що часом вилітали з його димаря й летіли яку хвилину вкупі з димом. Вони летіли й погасали. А поїзд гурчав, стугонів, торохтів і, вигинаючись на узгіррях, мов величезний змій, хутко котився по холодних рельсах.

Машиниста змогав сон. Горілка додавала йому тепла і він, одійшовши у затишок, дрімав. Йому це не первина. Кочегар поправся біля печі. До станції було далеко.

— Спустимось у лощину,—даси свистка,—сказав машинист.

Кочегар не відмовив нічого. Він сам добре знав своє діло й ображався, що йому роблять загад у такій дрібниці: відоме діло, що перед кожною слободою треба подавати свистка! Це знає кожен неук. А він їзде не перший рік і сам уже б давно зміг стати за машиниста.

Проїхавши кілька верстов горою, поїзд почав спускатися у лощину. Темніло. Далеко спереду наліворуч блимали огні. Там було село й шахти. Село простяглось понад річку; крайні хати його підходили аж під гору, до залізниці. Вони мріли у пільмі мов стоги і, здавалось, ішли назустріч поїздові.

Коли поїзд зовсім наблизився до села, кочегар дав свистка. Згук голосно розлігся понад селом і відгукнувся на другому його кінці, теж під горою. Кочегар зачинив піддувало, і поїзд, поминувши вітряки, подався поза городами.

* * *

„Треба неодмінно, не гаючись, підти до Повзунки“—думала Супруниха, ідучи повз залізницю і їй, голодній, намореній, звижалась та четвертина сала, що їй пообіщалася дати Повзунки. „Де ж тая дровинячка?... Мабуть по той бік, біля Ковалевого городу“...

І Супруниха піднялась на насип.

Ковалів город був далі й треба було пройти ще з-пів гонів. Спуститись з насипу в тім місці, де баба зібралась на його, було незручно, дуже круто й склизько, і вона мусіла йти далі просто насипом. Думки її снувались недбало й без ладу. Думала про ту дровинячку, що бачила коло Ковалевого городу. То мабуть був шматок старої люшні, а може й полудрабка. Здається, на йому була смола... І чом вона не взяла його тоді, як нагледіла? Тепер от іди, шукай: може вже хто другий підняв. Смеркло. Гляди, ще й не побачиш. А ноги болять, мов не свої, ледві-ледві тупотять.

І знов їй згадався її сон. І вона мов зараз перед себе бачить, як їх сіра кобила повернула з поза дуги голову, дивиться на неї й сміється... Така страшна... А очі так і грають... А дід, такий маленький, мов хлопчик, то забіжить з одного боку, то з другого: „сїдай“, каже, „стара!... Сїдай!“... І сусїде сміються. Чого вони всі сміються,—адже ж вона нічого такого не зробила, щоб сміятися з неї?...

У баби важко стиснулось серце. Так їй стало себе жалко, так важко на душі...

* * *

Ковалів город уже був не далеко, і тільки що баба налагодилась сходити з насипу, як щось разом різко-різко засвистіло, загуло, й земля під нею задріжала. Вона з жахом обернулась назад... Просто неї дивилось трое страшних блискучих очей. Сяєво від їх падало на насип і рельси... І рельси блищали одлискком того сяєва і мов тяглись до неї, як довгі руки якого страховища, щоб захопити її, не дати утекти.

Вона мов зкам'яніла... Ноги не двинулись, щоб переступити рельси. Серце перестало битись... І поїзд—вона з переляку навіть не догадалась, що то він—з розгону наскочив на неї, збив і підобгав під себе і, обпїкши парою, клацаючи, почав жувати її...

У неї в очах так і zostались ті страшні три ока й блискучі холодні руки...

* * *

Поїзд зупинили. І коли стали шукати баби, то знайшли її усю порізану, покручену, без ніг і голови.

Поїзд кілька часу стояв коло села, випускаючи клубки диму й іскр. Село дивилось на його й дивувалось. І здалека з гори на його дивилась у вікно молоденька панночка, що приїхала додому на Різдво із школи. Вона дивувалась, чому то поїзд припинився там і любовалась хвилями диму й пари. Їй здавалось, що то зупинився там страшний змії, про котрого вона чула колись стільки казок; що той змії стоїть і дивиться, виглядає собі злобичі. Горять у його очі, а іскри й дим летять від його подиху понад селом... Їй боязько й гарно. І здається їй, що вона — царівна, що той змії мусить ухопити її на свої міцні крила й занести геть в незнані краї...

Коли трохи згодом поїзд пішов далі й заховався за косограмом, то їй зробилось сумно, що її зваблива мрія не справдилась... А на насипі в той час стояли люде й дивились на криваві останки безталанної людини. Кров на рельсах і на землі уже застигла... Там дійсно пролетів змії, тільки він підхопив на свої крила не молоденьку романтичну панночку, а стару, безпривітну бабу Супруниху й кинув на цім світі чотирьох ненагодованих і не пригрітих сиріт.

* * *

Погасла остання іскра вечірнього сяєва. Немає й сліду від неї. Ніч, холодна, безпросвітна ніч, обгорнула все навколо.

Ніч на віки обгорнула й бідну бабу Супруниху...

О, не проклени нас, безпривітна душе, блукаючи по безоднях світу, сумуючи і згадуючи своє між нас бідування!

Ні, проклени нас, безталанна душе, нас—нагодованих і зогрітих, нежалісливих і безжурних! Бо маємо очі й не бачимо людського лиха, маємо уші й не чуємо людського стогону!..

Щ а с т я .

Сповідання.

— Еге, щастя!.. Щастя—лови, а упустив раз, вдруге не жди!..

Урядник Ненарадович, товстий, пухкий, немов повстаний, уставив великі, вокхі від старости й горілки, очі в стелю накуреної кімнати, мов щось пригадуючи.

— Було й мені піймалось та зірвалось.— сказав він.

— А-ну розкажить. А попервах вип'ємо... Митрофановичу! Куме, пане старосто!... Ви вже й спите? .

Писарь Підкуймуха розбуркав сонного підпилого старосту, Перепела, й налив по чарці. Всі троє, не хапаючись і дивлячись один на одного, разом випили.

— Еге. Не був би дурнем, то жив би може собі паном в своїй Тамаровці, не тріпався, як собака, на старости літ...— казав Ненарадович, обсмоктуючи кісточку з маслини.

— А як же се так було?

— А так. Всі кажуть, що украсти—гріх, хабаря взяти—гріх, хвальшиві бумажки пустити—Ненарадович потер пухкими пальцями, мов у їх були кредитки—теж гріх... А всі й крадуть, і хабарі беруть, і на хвальшивих грошах багатіють.

Ненарадович говорив важко й не скоро, мов грав старий попований орган—з присвистом, хрипом і передишками.

— Ви подивіться: хто у нас в городі багачі? Чихирянци, Рудак, Неналаденко... Ви думаете вони чесно понаживались? Еге!... Всі в Нахочован іздили!..

— Невже?

— А ви думаете як? Уміли комерцію робить. А я не зумів. І ввесь вік каятимусь. Бо дурня звалюв... Вип'ємо ще, чи буде?

У його, як у людини хворої на алкоголізм, хоч уже було випито багато, пекло і ссало під серцем. Хотілось залити те неприємне почуття, утишити його. І він пив, алє нічого з того не виходило.

— Га? Наливайте... можно,—проказав Перепел.

Він зовсім захмелів.

— Ага, „піль падьом“? —засміявся Підкуймуха, підштовхуючи старосту під лікоть. —І ми ще живі?

— Наливайте...—знов проказав Перепел.

Підкуймуха налив по чарці і всі троє знов мовчки випили й разом постановили чарки на стіл. Закусювати було нічим, бо від маслин зостались тільки кісточки.

— Так то. —Ненарадович витер рукою мокрі од горілки сиві вуси.—Знаете мою Тамаровку? Осталось нам після матері з бра-

том триста десятин. Я хазяйнував, а брат корнетом служив. Гроші, мов полову, трусив. Тільки й знає, було: „вишли сто карбованців, а то хоч кулю в лоб“, або: „висилай триста карбованців, бо інакше пропав“. Ну, й посилав. І самому треба було жити. Землю людям оддавав дешево, не так, як тепер беруть... І дійшло діло до того, як говорить, що й туди нікуди й сюди нікуди. А брата тим часом під Батурином на смотру коні вбили. Остався сам хазяїном. Тільки щож, бачу: нема у мене сили. Зовсім вибився з грошей. За три роки вперед усе прожито... Думаю: куди не йшло, не я перший, не я останній: поїду в Нахочован! Що буде, те й буде: вискочу слава Богу; викрутюсь з боргів; а попадусь,—туди й дорога! Одна голова в світі; пропала—нікому журитись. Ну, розпитався, як і що, позичив так с'як під векселі триста п'ятдесят карбованців по жидах... Поїхав.

— Як же поїхали?—спитав Подкуймуха.—Куди?

— Кажу ж—в Нахочован. Добрі люде навчили, куди обернутись. Пам'ятаєте скопця з Сухої Балки, Терешка Карбовниченка? Той усе розказав і навчив. „Жалко—каже—дивитись на вас: батьки й діди ваші такими панамі були, а ви крутитесь, мов муха в окропі. Поїхали б у Нахочован та добули собі трохи смальцю, колеса підмазати, щоб лекше іхалось“. Розказав, куди й до кого звернутись, що й як говорить. Ну, поїхав. Приїхав над вечір в Нахочован. Смерком уже найшов улицу, яку мені треба й ті суточки, що про іх Терешко казав. Усе, як слід... як було сказано. І хвіртка з віконцем. Постукав. Виходить якийсь вірмешка. Питає: „чого треба?“ Кажу: „чи немає сала продажного?“ „Звідки?“— „З Кривої Луки.“—„Від кого?“—„Від Панаса Рябого“. Кажу все, як Терешко навчив.—„Увіходьте“, каже.

Ненарадович блимнув своїми великими очима й глибоко в останне, затягся з засмоктаного окурка. Потім сплюнув його з губи на долівку й звичним рухом провів рукою по вусах.

— Пустив у двір, далі повів у хату. Там ще якихся два мишуриси... Розпигують. Гергочуть між собою... А мене все очима нижуть... Дивлюсь на їх, сам револьвера намагаю. Скажемо, був я тоді при силі, а все таки...— „На скільки вам—питають—треба товару?“— „На триста п'ятдесят“.— „Дамо три тисячі“— „Ні,—кажу—менше п'яти не візьму“. Знов погерготали.— „Добре. Ходімо з нами“. Повели вночі якимись провулками та перелазами... Темно...

— І не боялись з ними йти?

— А що ж робить? На те пішов.

Ненарадович тепер оповідав складно й не спиняючись. Мов спогади розігріди кров йому.

— Провели знов у якусь халупу.— „Пождіть—кажуть—тут“. Жду годину, жду другу... Приносять гроші... більше все четвертні білети... Може пам'ятає, тоді білі такі були. Були й другі: десятки, троячки... Подивився я: гроші, як слід; робота—кращої й не треба.— „Гаразд,—кажу.—Давайте п'ять тисяч, а я перевірю“. Боюсь, що нагріють мене: сунуть різаного паперу, а зверху залічують грошима. Ну, все як слід... Повязали гроші у п'ять пачок.— „Давай нам триста п'ятдесят своїх“. Тільки оддав гроші, ще й не перелічили, коли вбігає в хату якась жінка:— „Тікайте!“— кричить. — „Поліція...“ Мишуриси за гроші та за пакунки.— „Е, ні!—кажу.— Як поліція то нехай і мене й вас забірає, коли так. Давайте сюди п'ять тисяч!“ Став на дверях з револьвером...— „Бери“— кажуть— „та тікай, бо й сам пропадеш і нас загубиш!“ Узяв я гроші... Шковхають: „скоріше!“ Тільки я в двері, коли в другі поліція... Ну, вже не пам'ятаю, як вискочив на вулицю. Темно. Міста не знаю... Пішов скоріш, куди попало. Блукав по городу всю ніч. Перед світом чую десь паровоз свистить. Догадався, що там вокзал,—пішов туди... Несу вузлик з собою...

— Таки п'ять тисяч?

— П'ять тисяч...— Ненарадович сплюнув і перевів духа. Бликнув очима на сонного Перепела й почав далі.

— Діждався поїзда, сів у вагон. Сидю, як на вугіллі: коли б скоріше їхати. Коли перед третім дзвінком увіходить жандарм... Пройшов увесь вагон, вернувся назад і сідає коло мене. „Тьфу ти, бісова личина!“— думаю.— „Треба тебе тут!“.

Сів і уп'явся в мене очима. Дивиться то на мене, то на пакунок. „Біда“— думаю.— „Се мабуть там заарештовано тих вірмешок, то вони й мене видали“...

Доїхали до станції,—я зараз за вузлик та з вагона. Жалко кинуть гроші. Пройшов на край платформи й сів у задній вагон. Рушив поїзд... Коли дивлюсь, знов увіходить той самий жандарм і знов сідає коло мене. Що його робить?... Видимо, що стежить за мною. Переклав я вузлик на другий бік, за себе... Дивлюсь— і він пересів на друге місце, до вікна, і знов дивиться на мій пакунок. Бачу, що треба вже думати не про гроші, а про свою шкуру... Поїзд іде на гору не дуже скоро. Вийшов я, мов про нужду, з вагона... Став на приступиці, перехрестився та—стриб з поїзда!... Тільки загуло та вітром мене підхопило... Ухопився руками за землю... Чую: слава Богу, цілі руки й ноги, тільки мов гвіздки в їх повбивано... А поїзд уже далеко. Перехрестився знов та й пішов пішки по шпалах до дому, без копійки грошей. І білета ні на що було взяти...

— Оттаке!... Та було б же гроші забрать та й стрибати з ними!

— Було б!.. Добре тепер казати. Сам знаю, що дурня зваяв. Ви думаете, що то справді поліція у хату ломилась і справжній жандарм був?..

— А тож.

— Еге!.. Усе то ряжені були, мошенники! Опісля вже взнав я, що вони такі штуки виробляють: гроші продадуть, а тоді наскочуть ряжені поліцією й одберуть, та ще й відступного візьмуть, щоб буцім діло погасити, протоколу не писати.

— Ха-ха-ха!.. Так, само як ви часом виробляєте, га?..—засміявся Підкуймуха.

— Вам смішки, а мені не до того було.

— Се правда, як Бог свят.. Зо мною теж було.. — хтів щось розказати Перепел, підводячи голову з столу.

— Що там з вами було!.. — перебив Підкуймуха.—А тут справді... Ха-ха-ха! Ай-ай-ай!... Чи не кляті?.. Так і пропало все?..

— Пропало.

— Ха-ха-ха!

Ненарадовичові стало досадно, що Підкуймуха не тільки не спочуває йому, а ще й сміється й він разом немов потемнів і замовк.

Було вже пізно. Догоряла підсліпувата лампа. Він оберся ліктем на стіл, поклав на руку свою стару голову й дивився перед себе мов не своїми скляними очима. Дим оповивав його й усю хату. Сидів, як монумент. Серце гнітив тупий невиразний жаль.

— Ну, вип'ємо ще та й треба їхати,—підвівся він.

— Куди? Ночуйте у мене, сказав Підкуймуха.—А то-десь заблудитесь.

Ненарадович глянув на писаря й помітив, як грають у його очі й що він тільки стримується, щоб не сміятись.

— Ні, поїду до дому.

Йому стало душно в хаті. Горілка й досада томили його велике й важке тіло. Похитуючись, він вийшов з хати попрощався з Підкуймухою й Перепелом, у п'ятні сів на свої бігунки й поїхав.

— Еге, зваяв дурня, тепер трусись по собачому на бігунках!..—засміявся Підкуймуха, дивлючись йому в слід, і зачинив ворота.—Коли б дощу не було. Ходімо, куме, прикончимо, що засталося. Щастя—каже.. Щастя, брат, не віл, на налигач не візьмеш! Давалось в руки, було б держати!.. Ха-ха-ха!..

Писарь і староста знов пішли в хату, а Ненарадович виїхав з села й поїхав степом.

Було темно й хмарно. З степу на зустріч повівав холодний вітер. Часом далеко десь засвічувалась і погасала блискавка. Ненарадович важко скляк на бігунках, мов усе його старе тіло звисло й осунулось і замислився. Він тупо й тягуче думав, як дивно й чудно діється на світі: пощастило б йому довести до дому й спустити ті хвальшиві кредитки й на виручені гроші налагодити своє хазяйство, й життя його було б зовсім друге. Він би мав маєток і його поважали б і шанували люде. Бо він же нікому зла не робив... Потім думав про те, що завідомо нечесно добуті гроші—в руках дітей і онуків тих, що їх добували, уже не плямують їх чести. Все бо забувається й прощається людьми...

І одночасно з тим думав, що життя його пропало, що він, нащадок славного й багатого колись роду, що посідав ще недавно пів повіту, старий і хворий, нікому непотрібний труситься в ночі на розбитих бігунках по розритій дощами дорозі й що ніколи йому вже не зазнати кращої долі. І все попереднє життя здавалось йому таким безладним і таким непривітним і безпросвітним, що ні на чому було спинитись. Дворянський синок, виключений з другого класу гімназії... Поміщик з перезаложеною в десяте землею... Якийся час член дворянської опеки... Прогнали потім скоро... Ключник у князя. І звідтіл довелось тікати... І тепер урядник—адміністратор, сказати б... Ха-ха!...

Серце ссала гірка, уїдлива досада: навіщо він отсе розказував отим п'яницям про своє минуле? Га?... Вони тепер сміються з його!..

І йому й самому здавалось чудним, що він колись, замолоду, міг марити про кращу долю, про якесь щастя—він, Ненарадович, старий і хворий урядник, якого й на службі держать тільки як дворянина, з милости.

— Пропадати, старий дурню, пора!—з злістю промовив він сам до себе в голос і смикнув віжками.

Коняка, злякавшись голосу й віжок, було побігла підтюпцем, але потім скоро пішла звичайною ходою по важкій і темній дорозі. А Ненарадович знов немов застиг у своїх думках.

— Щастя... щастя...—безгучно вимовляв він. — Гм!... щастя... Де воно, те щастя, хто його знає?..

Моргнула блискавка, нагадуючи золотим сяєвом про щось далеке й принадне, і степ знов став темний і непривітний і обгорнув пільмою коняку, й бігунки, й Ненарадовича.

Почав накрапати дощ.

Потом і кривавицею.

Етюд.

Після пекучого дня вечір підійшов непомітно. Сонце якось разом спустилось за тонку пелену попелясто-червоних хмар і померкло, потемніло, а небо засвітилось фосфоричними огнями великих і дрібних зірок. Здалека, з того краю, де було море, немов потягло вохкістю.

Смеркало.

В степу подекуди ярко горіли огні, і ввесь він, понятий вечірньою млою, од землі до неба, дзвенів і гув сонно-меланхолійною музикою літньої ночі. По ланах стояли рядами копи й немов молились до неба. Коло їх вештались втомлені люде. Пахло степом, людським потом і гарячим кулішем.

— Завтра до обід чи й стане роботи...

— Стане. Дай Бог до вечера упоратись!..

Ложки шкрябали вже на дні теплого ще казанка. Головешка задумливо догорала осторонь. Люде, косарі і в'язальниці, іли, але вже були ситі й їх змагали утома й сон.

Коли в казанку не осталось нічого, тоді, важкі й задоволені, повставали з землі, напились води і, повернувшись на схід сонця, гикаючи й чухаючись, молились

— Ге-е-ей... земляки!... Коли... кінча-а-ете?..— пролунав відкілясь здалека ледві чутний голос.

— Це, здається, Юхим,—сказав кряжистий і грудастий косарь і, розгладивши долонею вохкі од кулішу й води вуси, гукнув у відповідь:—Завтра... в обід!.. А ви... коли?..

— І ми... завтра!..

— Гаразд!.. Заразом .. підемо!..

— Дивіться ж!..

Вухо ждало ще людського слова, але його не було, а безперестанно й безугавно з усіх країв дзвеніли, турчали й гули степові коники. І здавалось, що то дзвеніли вгорі срібні зірки і до їх луною усім своїм простором одгукався степ. Старий сірий кінь, Бандура, стояв коло дрог і чи то спав, чи то прислухався до того, що творилось між небом і землею. На дрогах лежав, підгорнувши руки під голову, горілиць, хазяйський син, Панас, і дивився на небо.

Йому ще не спалось.

— Ти не спиш?—підійшов до його косарь Гаврило, що пере-
гукувався з невідомим Юхимом.

— Ні. А що?

— Та того. Бачиш... Чи завтра батько дасть нам рощот? Бо
ми збираємось в Ростов іти.

— Дасть. Чого ж?..

— То-то. Бо нам тут нічого робить

Косарь пішов під копи.

Панас чув, як він довго укладався і потім, лігши, перевертався з боку на бік. Очевидно й йому не спалось. І Панасові здавалось, що він не спить того, що думає про завтрашній рощот і не вірить, що батько, як слід, розплатиться з ними. І він сам лежав і думав, що завтра буде важкий і неприємний день. Батько буде битись за кожную копійку, щоб одтягати її у косарів. А на се він майстер... Він пам'ятає, коли й хто з косарів скільки прохворав і скільки взяв грошей, або харчів, і все у його виході коли не вдвоє, то втрьох більше. І він так упевнено говорить, так гнівається й кричить, коли з ним сперечаються, що діло доходить щоразу трохи не до бійки. А коли він таки й оддає гроші, то здається, що не він пообшарував і пообщитував людей, а вони його ограбували.

— На тобі гроші,—шпурляє він червоний і злий,—і щоб ти ними подавився!..

— Я оддам, я не хочу твоїх грошей, але нехай вони тобі черевом вийдуть,—так ти їх заробив!..

І Панас боїться завтрашнього дня. Бо батько становитиме й його за свідка, вимагатиме, щоб він казав неправду, гриматиме на його й лягатиме, поприкатиме, що не держить його коло плуга, а оддав у гімназію, дивуватиметься, чому їх там вчать...

Старий Бандура стоїть коло дроздів і часом тяжко зітхає, мов теж думає про свого хазяїна, Сухопару. Стомлені роботою люде заснули, але не всі.

— Карпо... а Карпо?... Ти спиш?...—чує Панас притишений Гаврилів голос.

— Ні. А що?..

— Та так. Не спиться щось...

— І мені теж.

Коники тріщать, мов з неба безперестанно тисячами тонесеньких струмків льється і льється на срібне поле вода. Вона дзюр-

чить і дзеленчить то тихше, мов оддаляючись. то дужче й ближче, і той шум і дзвон навівають змісті з прохолодою ясний соловодкий сон на стомлений спекою степ.

— Ех, брат!.. Думаю: як то Сухопара з нами розплатиться?..

— Еге, людина добра, що й казати!

— Кажуть—тугий на розплату.

— Хіба й так не видно!..

Вода дзюрчить і льється десь близько, близько, мабуть на стару голову Бандурі. Він трусонув нею, прокидаючись зо сна, порснув і зітхнув.

Тихо. Але в степу неначе твориться якась таємниця. Ніч навіває на його сріблясто-млистий простор непереможні чари, і він засипає в тих чарах, і в дрімоті уперто й безперестанно думає про Сухопару. Так само, як Панас.

Еге, Сухопара кремій Десять літ, як прийшов він сюди з Таврії.. Купив сто сорок десятин, а тепер у його їх півтисячі. Дочку за офіцера видає. Сина в гімназії вчить... А живе, як останній харпак. Живе свиня свинею. Це таке його правило. Ще в Таврії його навчив якийсь батюшка, о. Теофан: „як хочеш бути багатим, то поживи десять літ свинею“. Він і держиться цієї науки. І дітей їй навчає. Вчить не тільки словом, а й батоном. У Гапки торік уся спина кривавими смугами була розмальована, а у Панаса й зараз на плечах криваві „апалети“. „А, — лютував він, — ти дивишся, що Доброскок вивчився, у апалети вирядився та жде, що я йому за Гапкою десять тисяч дам, так і ти запанів?.. Ось же тобі апалети, ось тобі апалети!“

Панас обережно повертається на дрогах; а кінь знов важко й спочуваючи зітхає. Знає й він Сухопарину руку й науку.

Еге. Уміє Сухопара вчить бідлашних людей... Торік косило у його десятеро чоловік. Дав таки ім сяк-так Сухопара роцот. „Ну, хлопці“, — каже, — „може кого чим обидив, то вип'ємо на прощання по чарці. На роботі чого не доводиться: сонце не стоїть, хліб не жде“. Випили по чарці, випили по другій, а сам випив чотирі: „Люблю з гарними людьми по трудах випити. Неси сюди, жінко, все, що єсть!... А може в карти погуляємо?“ Пили й грали всю ніч. Перепив Сухопара всіх в всі гроші повигравав у косарів, а тоді й випровадив з двору...

А земелька в його гарна. В двох шматках. Сидить по середині між ними Чуксіха. Та він уже обійшов її. Не втече. Вже

три тисячі взяла... А земелька Сухопарі підходяща. З одного боку її дорога йде, а з другого, поза Чуксішиним садом, зворота. Ідуть вони до другого Сухопариного поля й далі, далеко-далеко... На їх стовбики в траві стоять. Колись там, коло самого панського саду, Панас полуниці найшов. Коло білого каменю. Лежить камінь на сонці—білий-білий... Теплом пашить од його.. А на його виліз великий зелений коник з мережаними ясно-зеленими крилами. Сидить і грає-грає... Панас підкрався, хап його: ага, попався! Коли дивиться, а коло каменю полуниці. Солодкі та соковиті!..

А далі, як піти по зворотах та пройти Сухопарину землю, треба йти все просто й просто, може два дні, а може й три. Тоді прийдеш до моря. Море широке-широке. Другого берега не видно. По йому плавають пароходи й великі човни, повні пшениці. Напнуть парус на човні, вітер віє й жене човна. А паруси мабуть великі. Більші за ті рядна, що застилають гарби, як снопи во-зять.

Гарно плавати по морю: лежиш у-ночі на зерні й дивишся на небо, на зірки. А зірки дивляться на море й щось кажуть йому й сміються ласково.

І Панасові здається, що він чує, як вони й зараз щось кажуть. Кажуть не до моря, а до степу: „А здорово таки вражий Сухопара побив його, сердету!..“

Панас розуміє, що то зірки про його розмовляють і жаліють його. І йому робиться так гарно й легко на серці: хтось таки пожалів його, пригрів його душу. І він зажмурих очі й прислухається, про що ті зірки розмовлятимуть.

— Такий не подивиться... Що йому? Може вже й не одну душу загубив?..

— Ні, відповідає зіркам, не розплющуючи очей, Панас.—Він нікого не вбив...

Зірки посміхаються й не вірять.

— У Таврії було... Значить, косили полтавці... Убрали весь хліб. „Давай роцот“. Заплатив він ім. А душа катаржна не може стерпіти, що таку силу грошей людям оддав. Триста карбованців... — „Що ви, каже, проти ночі підете в дорогу? Ночували б тут, на степу“.

— Про кого це вони кажуть?—думає Панас.—Голос такий знакомий.

Зірки срібним промінням ворожать над обличчям Панасовим і він не може розігнати їх чарів. А тіло в солодкій знеможі мов розпливається по теплій воді, і губить свою вагу, й збувається утоми.

— Це вони про батько розказують,—думає він.

— Згодились. Запріг він коней і поїхав. Повечеряли... Лягли всі гуртом і заснули. Ніч місяшна, все чисто видно. А один хлопчина був... не спиться йому... Одійшов за копи, ліг і теж задрімав. І чує, що мов пройшло щось поза копами,—туди, де сплять товариші.

— Еге, це вони про батька розказують, це він пройшов поза тими копами, що стоять коло проса,—думає Панас.

І йому стає страшно. Він бачить, як батько, в картузі й піджаці, сторожко ступає важкими чобітьми по стерні, витягнувши голову перед себе й мов хапаючи що в повітрі руками. Він хоче гукнути, хоче щось зробити й не може. А батько йде, йде... підкрадається...

— Коли се його щось мов штовхнуло... Зскочив... туди до гурту. Бачить, аж він уже останнього дорізує... Як скрикне!..

Панас разом прокинувся й глянув на копи. Там лежали покомом косарі, а Гаврило сидів і розказував.

Важкі чари сна упали й розвіялись, і він з полегкістю зітхнув.

— Побачив тоді, що не всіх порізав, та до його. А той утікати...

— Що це ти розказуєш?—питає Панас, підводячись і спускаючи ноги з дрозг.

— А так... бувальщину,—одказує Гаврило. Голос його зразу став сонний і млявий і він замовк.

— Ну, доказуй, що ж далі?—хрипко озивається хтось з косарів.

— А що ж?—нехотя каже Гаврило.—Був би й наздогнав того парубка та по дорозі їхала якась жінка. Зскочив він на повозку, ухопив з рук у неї віжки, погнав коняку та й утік. Заявили в волості. На другий день нашли: усіх чотирнадцять чоловіка вирізано й ні в кого ні копійки грошей!

— А той, злодіяка?..

— Без вісти пропав. Утік кудись...

— А може нечиста сила в річку затягла.

— Може.

Гаврило знов ліг на стерню й замовк. Замовкли й другі й лежали на землі нерухомо. Бандура стояв і зітхав, а Панасові здавалось, що там далі, за копами, де сплять в'язальниці, таки хтось справді ховається й підкрадається сюди, до косарів.

Він зліз з дроз і поглянув навкруги. Небо визоріло й було ясне й глибоке. В сріблястій млі ночі спав безкрай степ. Бовваніли копи й ряди їх губились далі в млі. Мов по слову якогось чарівника, налитий зерном хліб, що недавно ще шумів і вигравав на сонці золотими хвилями, сам собою зібрався в снопи й став у полукопки й замер, застиг на спустошених ланах.

Панас подивився й знову ліг. Сон і втома обважили його й притягали до ліжка кожен сугав його тіла.

Він знов заснув.

І йому снилось, що то батько його — той всевладний чарівник. Він стоїть вночі серед степу, суворий і мовчазний, темний, як хмара, у старому засмальцьованому піджаці і в великих побитих чоботях, і куди покаже рукою, там сами собою виростають копи. І сунуться, сунуться по степу до його... А коло ніг у його лежать якісь нерухомі постаті... Панас силкується розглядіти їх... І не може. І йому здається, що то порізані люде...

— Боже! — шепоче він, дивлячись на батька. — Прости йому душі загублених!..

А батько повернувся до його, глянув грізно, мов ножем поло-снув, і каже: — „Залізом кується, потом і кривавицею поливається щастя твоє, сину. На сріблі-златі істимеш і шануватимуть тебе люде. А я — проклят... На віки проклят землею, що випила кров неповинних!..“

І тільки вимовив ці слова, разом счез, розвіявся.

Панас спить важко й трівожно. На сході, далеко-далеко, ледве помітною сизо-червоною смужкою розжеврюється зоря. На обміжку спурхнув якийсь безсонний птах і полетів туди, де повинно було зійти сонце.

Там, далеко в лощині, щось спотиху торохкотіло.

То їхав до косарів безсонний Сухопара. Кінчалась містерія короткої літньої ночі і починався день.

Косарі ще спали.

Товариство „ПРОСВІТА“ в Херсоні.

Суворівська вул., буд. Перельмана (зааренд. Українбанком).
При товаристві велика українська книгозбірня (бібліотека).
Одчинена для всіх.

УКРАЇНСЬКИЙ НАРОДНІЙ КООПЕРАТИВНИЙ БАНК

Відділ у Херсоні.

Суворівська вул., буд. Перельмана. Телеграфна адреса **Українбанк**. Телефон № 9. Поштова скринька № 366. Біжучий рахунок у Херсонському Відділі Державного Банку № 288.

Приймає від кооперативних установ і приватних осіб гроші на біжучі рахунки та вклади строкові й нестрокові, а також виконує різні Комісові доручення.

Головна контора: Київ, Думська площа, ч. 4.

Відділи Банку: в Бердянську, Вінниці, Житомирі, Києві на Хрещатику, Єкатеринославі, Кременчузі, Одесі, Полтаві, Умані, Харкові, Херсоні.

Основний капітал Банку 10.000.000 карб

Акціонери Банку виключно Кооперативні Союзи. Позики видаються Кооперативним Союзам, а окремим Кооперативам через Союзи.

ХЕРСОНСЬКЕ „УКРАЇНА“ СПОЖИВЧЕ ТОВАРИСТВО

Херсон, Потьомкинська вулиця, рiг Дворянської, будинок Вільчинського.
Тел. № 99. Біжучий рахунок в Українбанку № 2.

Адреса для телеграм: Херсон, Споживче Україна. Мається ріжний крам: бакалія, мануфактура, взуття, золяг, галантерея і скобиний. Власне виробництво: взуття, шапок; має столярню, хлібопекарню та інші.

31-го Жовтня 1919 року **„Централу“**
відкрилаєь в м. Херсоні філія

який об'єднує всі сільсько-господарські товариства.

По справах „Централу“ звертатись на адресу: Херсон, Воєне, д Якушева.

Херсонське Кооперативне Кредітове Товариство імени МИКОЛИ ЛЕВИТСЬКОГО.

Контора міститься по Суворівській вулиці, в буд. Волека (поруч з крамницею „Українська Книгарня“).

Товариство приймає вкладки, як на біжучий рахунок, так і на строки.

Товариство має підприємства: 1. **Черепичний завод**, де провадиться цементове виробництво черепиці, вершел, димарів, катків та інше. 2. **Сільсько-господарський склад**, де маються плуги, букарі, та інше сільсько-господарське знаряддя. 3. **Власний млин та олійниця**. 4. **Вироб торфу**. 5. **Сільсько-господарсьня майстерня**. Крім того Товариством провадиться хлібна операція та комісійні справи.

ЗАПИСУЙТЕСЬ

у члени Херсонського Кооперативного Товариства

„УКРАЇНСЬКА КНИГАРНЯ“.

Пай **200** карб., вступна плата **5** карб. Можна пай виплачувати по **30** карб. у місяць.

На пайові гроші начисляється до 6% на рік

Товариство має українську книгарню (Херсон, Суворівська вул., ріг Потьомкинської, буд. Болека), в якій продаються українські книжки, а також щотоводні книги для кредитових та споживчих (потребительних) Товариств.

При книгарні писчебомажний та кустарно-мануфактурно-галантерейний відділи.

Книгарня одчинена од 8—1 та од 3—6 (у свята зачинена).

Товариство видає українські книжки!

До цього часу випустило у світ ось які книжки:

№ 1. „Байки“ Л. Глібова, з додатком „Рідні піски“. Ціна 5 карб., в оправі 7 карб.

№ 2. Життя Тараса Шевченка. Причинна, Катерина та інші. Ціна 60 коп. (розпродано).

№ 3. Т. Шевченко. Катерина. Ціна 15 к. (розпродано).

№ 4. Мирний договір. Ціна 20 коп.

№ 5. **Временный земельный законъ**, утверждённый Украинской Центральной Радой (по руському).

II. Закон про восьмигодинний рабочий день Ціна 20 коп.

№ 6. Т. Шевченко. „Наймичка“. Ціна 12 к. (розпродано).

№ 7. Чотири Универсала Української Центральної Ради. Ціна 1 кар.

№ 8. Т. Шевченко. Повний Кобзарь. Ціна 12 карб. (в оправі) (розпродано).

№ 9. Євангеліє 4-х єван. Україн. мовою. Ціна 30 та 40 карб.

№ 10. Новий Завіт. Ціна 60 карб. (в оправі).

№ 11. Бувальщина. Жарт на 1 дію. Велисовського. Ціна 3 кар.

№ 12. По ревизії. Жарт на 1 дію. Кропівницького. Ціна 10 кар.